

The Philosopher Disagreeing with Oneself: On Feldman's View about Reasonable Religious Disagreement

Zahra Zargar

Assistant Professor, Institute for Science and Technology Studies,
Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. z_zargar@sbu.ac.ir

Abstract

Richard Feldman's "Reasonable Religious Disagreements" (2011) deploys social epistemology to reject the possibility of reasonable religious peer disagreement. By eliminating all potential cases—differing conclusions from shared evidence (via Uniqueness Thesis), differing foundational beliefs, private evidence, and self-assessed superiority—Feldman concludes that awareness of such disagreement requires suspending religious belief, defending limited modest skepticism. This paper critically examines Feldman's eliminative argument. It identifies two core problems: first, an inconsistency with Feldman's later positions (2014, 2022) on second-order evidence, where no general principle mandates belief revision and steadfastness can be rational, allowing reasonable religious disagreement; second, the argument generalizes to common knowledge propositions (e.g., external world realism), entailing overarching skepticism rather than limited skepticism, as Feldman claims. These tensions stem from Feldman's shifting concepts of rationality—from a strict evidentialist one in 2011 to a permissive view incorporating other epistemic values later. The analysis reveals unnoticed self-disagreement in Feldman's oeuvre and its implications for religious epistemology.

Original Research

Keywords: Religious Epistemology, Epistemology of Disagreement, Religious Skepticism, Rationality, Evidentialism, Richard Feldman

Received: 2025/04/24; Received in revised form: 2025/07/28; Accepted: 2025/10/24; Published online: 2025/11/19

 Zargar, Z. (2026). The Philosopher Disagreeing with Oneself: On Feldman's View about Reasonable Religious Disagreement. *Journal of Philosophical Theological Research*, 27(4), -9-34. <https://doi.org/10.22091/jptr.2025.12815.3288>

 © the author

Introduction

The epistemology of disagreement, a key area of social epistemology, examines how epistemic agents should respond when they discover that equally qualified peers hold conflicting beliefs about a proposition. Positions on the spectrum range from conciliatory views (e.g., Elga, Christensen) that require significant belief revision under peer conditions, to steadfast views (e.g., van Inwagen, Wedgwood) that permit retention of one's original doxastic attitude. Religious disagreement occupies a prominent place in these debates, long predating technical disagreement literature. While some philosophers interpret widespread religious disagreement as evidence against justified religious belief, others accommodate or even leverage it in support of religious rationality. Richard Feldman's 2011 paper "Reasonable Religious Disagreements" offers one of the most precise arguments in this domain, employing evidentialist and uniqueness principles to reject reasonable religious peer disagreement outright and defend modest skepticism. This extended abstract articulates Feldman's eliminative strategy and subjects it to critical scrutiny, revealing internal tensions with his later work and unintended broader skeptical implications.

Modest Skepticism: Feldman's Eliminative Argument

Feldman restricts his analysis to original, peer-level religious disagreements in which parties take each other's views seriously, have shared all relevant evidence, and are epistemic peers in intelligence, reasoning ability, and background knowledge. He asks whether it is possible for both parties to remain rational in their conflicting beliefs after learning of the disagreement. Systematically enumerating four candidate cases for reasonable disagreement, Feldman dismisses each.

First, when parties draw different conclusions from identical evidence, the Uniqueness Thesis entails that a single body of evidence supports at most one doxastic attitude; hence at least one party is irrational. Second, when foundational beliefs or weighting principles differ, Feldman insists these starting points must themselves be rationally grounded; once shared and discussed, the Uniqueness Thesis again forces convergence. Third, private evidence (e.g., incommunicable religious experiences) is neutralized by the principle "evidence of evidence is evidence": awareness of the other's private evidence becomes second-order evidence that must be treated symmetrically. Fourth, cases in which parties regard the disagreement as unreasonable (each rationally deeming the other incompetent) collapse once competence judgments, which must also be evidence-based, are shared.

Having eliminated all possibilities, Feldman concludes that modest skepticism is the only rational stance: each party knows that one of them is mistaken but has no reason to suppose it is the other; suspension of judgment on the disputed proposition is therefore required. The argument is entirely general and non-religious-specific in its premises.

Inconsistencies with Later Work and Overarching Skepticism

Feldman's later writings on disagreement—especially “Evidence of Evidence is Evidence” (2014) and “Is There Something Special about Religious Disagreement?” (2022)—introduce a markedly more permissive account of rationality that directly contradicts the 2011 prescription. He now denies both additivity of evidence and any general rule linking changes in total evidence to rational belief revision. A gap opens between justification (what the total evidence supports) and rational doxastic change (how one ought to update). Non-evidential intellectual values (e.g., the value of inquiry, attractiveness of a view for future research) can render steadfastness rational even when new second-order evidence is acquired. Religious disagreement, moreover, is declared to have “no special difference” from other disagreements. Consequently, no general principle mandates suspension upon peer disagreement, and steadfast retention of belief can be rational—directly opposing the 2011 conclusion that suspension is obligatory.

When the same 2011 eliminative argument is applied beyond religion to common-knowledge propositions (e.g., existence of the external world, other minds, ordinary objects such as clouds or hills), the result is overarching rather than modest skepticism. Anti-realist philosophers who deny these entities on metaphysical or epistemological grounds qualify as epistemic peers once evidence is shared; the four-case elimination again forces suspension. Feldman's 2011 claim of “limited” skepticism is therefore untenable. His later permissive rationality—allowing non-evidential values to justify steadfastness—avoids this global result, but Feldman never addresses the resultant self-inconsistency. The root lies in two incompatible concepts of rationality: the narrow, strictly evidentialist notion operative in 2011 versus the broader, pluralistic notion embraced later.

Conclusion

Zahra Zargar's analysis demonstrates that Feldman's 2011 defense of modest religious skepticism is internally unstable and over-generalizes. The eliminative argument presupposes a rigid evidentialist rationality that Feldman himself later relaxes, permitting reasonable religious disagreement and

avoiding global skepticism when applied to common knowledge. These unnoticed shifts reveal a philosopher disagreeing with himself. While the later view is more nuanced and inquiry-friendly, it leaves unresolved how exactly non-evidential values interact with evidentialism and the Uniqueness Thesis. Future work in religious epistemology must either reconcile these conceptions or choose between them explicitly. The case underscores the importance of consistency across an author's corpus when deploying disagreement arguments to support or undermine religious rationality.

References

- Christensen, D. (2007). Epistemology of disagreement: The good news. *The Philosophical Review*, 116(2), 187–218. <https://doi.org/10.1215/00318108-2006-035>
- Elga, A. (2010). How to disagree about how to disagree. In R. Feldman & T. A. Warfield (Eds.), *Disagreement* (pp. 175–186). Oxford University Press.
- Feldman, R. (1988). Having evidence. In D. F. Austin (Ed.), *Philosophical analysis* (pp. 83–104). Kluwer Academic Publishers.
- Feldman, R. (2005a). Respecting the evidence. *Philosophical Perspectives*, 19(1), 95–119.
- Feldman, R. (2005b). Deep disagreement, rational resolutions, and critical thinking. *Informal Logic*, 25(1), 12–23.
- Feldman, R. (2007). Reasonable religious disagreements. In L. Antony (Ed.), *Philosophers without God* (pp. 194–214). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2011). Reasonable religious disagreement. In A. Goldman & D. Whitcomb (Eds.), *Social epistemology: Essential readings* (pp. 137–157). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2014). Evidence of evidence is evidence. In J. Matheson & R. Vitz (Eds.), *The ethics of belief* (pp. 284–300). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2022). Is there something special about religious disagreement? In M. Benton & J. Kvanvig (Eds.), *Religious disagreement and pluralism* (pp. 108–126). Oxford University Press.
- Feldman, R., & Conee, E. (1985). Evidentialism. *Philosophical Studies*, 48(1), 15–34.
- Feldman, R., & Conee, E. (2018). Between belief and disbelief. In K. McCain (Ed.), *Believing in accordance with evidence* (pp. 71–90). Springer.
- Kelly, T. (2011). Peer disagreement and higher order evidence. In A. Goldman & D. Whitcomb (Eds.), *Social epistemology: Essential readings* (pp. 183–217). Oxford University Press.
- Van Inwagen, P. (1990). *Material beings*. Cornell University Press.

اختلاف نظر فیلسوف با خود: بررسی دیدگاه فلدمن درباره اختلاف نظر دینی معقول

زهرا زرگر

استادیار پژوهشکده مطالعات بنیادین علم و فناوری، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

z_zargar@sbu.ac.ir

چکیده

ریچارد فلدمن در مقاله «اختلاف نظرهای دینی معقول»، با استفاده از آموزه‌های معرفت‌شناسی اختلاف‌نظر، استدلال دقیقی ارائه می‌دهد تا معقول بودن اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی را رد کند. در این استدلال، فلدمن تمام حالات ممکن برای اختلاف نظر دینی معقول را برشمرده و با ارائه دلیل کنار می‌گذارد، و در نهایت از نوعی شک‌گرایی متواضعانه در باب باور دینی دفاع می‌کند. موضوع مقاله حاضر بررسی استدلال فلدمن در مقاله مذکور است. پس از شرح استدلال، دو اشکال اساسی در ارتباط با آن مطرح می‌شود. نخست این که دیدگاه فلدمن درباره اختلاف نظر دینی در این استدلال با دلالت‌های آثار بعدی او درباره اختلاف نظر دینی معقول ناسازگار است. علاوه بر این، در حالی که فلدمن نتیجه استدلال فوق را نوعی شک‌گرایی محدود می‌خواند، می‌توان دید که با کاربست همین استدلال به حوزه معرفت عرفی می‌توان شک‌گرایی گسترده را نیز از آن نتیجه گرفت. در این مورد نیز فلدمن در آثار بعدی خود با اتخاذ موضعی متفاوت نسبت به اختلاف نظر معقول با همتای معرفتی، از پذیرش چنین نتیجه‌ای اجتناب می‌کند. در نهایت، ریشه وجود ناسازگاری در آرای فلدمن تحلیل می‌شود.

کلیدواژه‌ها: معرفت‌شناسی دینی، معرفت‌شناسی اختلاف نظر، شک‌گرایی دینی، عقلانیت، قرینه‌گرایی، ریچارد فلدمن.

علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۸/۲۸

زرگر، زهرا. (۱۴۰۴). اختلاف نظر فیلسوف با خود: بررسی دیدگاه فلدمن درباره اختلاف نظر دینی معقول. پژوهش‌های فلسفی-کلامی،

۲۷(۴)، ۹-۳۴. <https://doi.org/10.22091/jptr.2025.12815.3288>

مقدمه

«اختلاف‌نظر» از جمله مسائلی است که در دهه‌های اخیر توجه معرفت‌شناسان را به خود جلب کرده و بخشی از مباحث معرفت‌شناسی اجتماعی را به خود اختصاص داده است. اختلاف‌نظر ممکن است ناشی از سوءتفاهم باشد یا درباره موضوعات ذوقی یا تصمیم‌های عملی رخ دهد، اما معرفت‌شناسان به مواردی از اختلاف‌نظر علاقمندند که در آن افرادی^۱ در مورد باور به یک گزاره با یکدیگر اختلاف دارند.

وضعیت فردی که از اختلاف‌نظر داشتن با فردی دیگر در باور به یک گزاره آگاه شده است وضعیت مسئله‌برانگیز است و پرسش‌های مختلفی را پیش می‌کشد، مانند این که آیا آگاهی از اختلاف‌نظر دلیلی برای تجدیدنظر در دیدگاه اولیه برای هر یک از افراد به دست می‌دهد؟ چه شرایطی درباره طرفین اختلاف‌نظر و موضوع اختلاف‌نظر باید برقرار باشد تا تجدیدنظر الزام‌آور شود؟ میزان تجدیدنظر در باور اولیه بر اساس چه متغیرهایی تعیین می‌شود؟ و در نهایت این که آیا ممکن است افرادی، به رغم اطلاع از وجود اختلاف‌نظر با دیگران، همچنان به طور معقولی بر باور اولیه خود باقی بمانند؟

معرفت‌شناسان، بسته به دیدگاه‌های عامی که درباره باور، توجیه و عقلانیت پذیرفته‌اند، در پاسخ به پرسش‌های فوق مواضع متفاوتی اختیار می‌کنند. در یک تقسیم‌بندی کلی، دیدگاه‌های موجود در این حوزه در یک طیف قرار می‌گیرند. در یک سوی طیف دیدگاه‌های سازش‌گرا^۲ یا مصالحه‌گرا^۳ جای دارند. مدافعان این دیدگاه‌ها (Elga, 2007; Christensen, 2007) اختلاف‌نظر را دارای اهمیت معرفتی قابل توجهی می‌دانند و معتقدند تحت شرایطی (از جمله برقراری همتایی معرفتی میان طرفین اختلاف‌نظر)، آگاهی از اختلاف‌نظر معرفتی ایجاب می‌کند تجدیدنظری جدی در دیدگاه اولیه اتفاق بیفتد. در مورد میزان تجدیدنظر، این اندیشمندان اغلب آموزه «وزن برابر»^۴ را می‌پذیرند. طبق این آموزه، برای رفع اختلاف، معقول آن است که هر یک از طرفین از اعتبار^۵ اولیه‌ای که به گزاره مورد نظر نسبت می‌داده (مثلاً a و b) دست بردارد و میانگین اعتبار اولیه گزاره نزد دو طرف $(a+b)/2$ به عنوان اعتبار جدید گزاره، توسط هر دوی آنها پذیرفته شود. به این ترتیب هر دو طرف به نقطه‌ای مشترک می‌رسند و اختلاف‌نظر میان آنها برطرف می‌شود.

در سوی دیگر طیف دیدگاه‌های ثبات رأی^۶ جای دارند. مدافعان این دیدگاه‌ها ارزش معرفتی کمتری

۱. کلی در برشمردن انواع حالات اختلاف‌نظر، آن را علاوه بر اختلاف‌نظر با همتای معرفتی و اختلاف‌نظر با فیلسوف مرده، شامل اختلاف بین باورهای فعلی خود فرد، و اختلاف‌نظر با گذشته خود فرد نیز می‌داند (Kelly, 2013, p. 31-34).

2. conformist
3. conciliatory
4. equal weight view
5. credence
6. steadfast views

برای اختلاف نظر قائل‌اند و آگاهی از اختلاف نظر را برای دست برداشتن از موضع عقیده‌ای^۱ اولیه کافی نمی‌دانند. در نتیجه، اینان قائل به حفظ باور اولیه در پرتو آگاهی از اختلاف نظر هستند (Van Inwagen, 1996; Wedgwood, 2007). مابین دو سر این طیف انواعی از دیدگاه‌های دیگر نیز یافت می‌شود. برای مثال، دیدگاه «تمام قرائن»^۲ دیوید کلی (Kelly, 2011) یا نظریه «توجیه‌گرایی»^۳ جنیفر لکی (Lackey, 2010) نه مصالحه‌گرایانه است و نه مدافع ثبات رأی. این دیدگاه‌ها تجدیدنظر در پرتو آگاهی از اختلاف نظر را تحت شرایطی الزامی می‌دانند و میزان آن را با ملاک‌هایی مقید می‌کنند.

یکی از موارد جالب توجه و بحث‌برانگیز اختلاف نظر معرفتی اختلاف نظر دینی است. در حالت کلی، منظور از اختلاف نظر دینی اختلاف نظر درباره گزاره‌های دینی است. اما، در اغلب متونی که به بحث درباره اختلاف نظر دینی می‌پردازند، از میان تمام گزاره‌های دینی بر گزاره‌های حاکی از وجود خداوند و صفات او تمرکز می‌شود. به عبارت دیگر، بحث درباره اختلاف نظر دینی اغلب حول اختلاف نظر درباره خداباوری^۴ پیش می‌رود.

اختلاف نظر دینی همواره توجه فیلسوفان دین و متکلمان را به خود جلب کرده است. زیرا، در حالی که از منظر درون دینی باورهای دینی در زمره باورهای یقینی به شمار می‌آیند، وجود اختلاف نظرهای گسترده و عمیق در بین دین‌باوران، و همچنین میان دین‌باوران و دین‌ناباوران، از حقایق انکارناپذیر و آشکار است. ارائه توضیحی برای وجود تعارض میان باورهای یقینی افراد دارای شایستگی معرفتی، و بررسی دلالت‌های این تعارض درباره عقلانیت معرفت دینی، از جمله مشغله‌های فکری فیلسوفان دین و متکلمان در دوره‌های مختلف بوده است. برخی فیلسوفان وجود اختلاف نظر دینی را شاهدی به نفع ناموجه بودن باور دینی در نظر گرفته (Feldman, 2011; Schellenberg, 2007; Kraft, 2010)، و برخی دیگر تلاش کرده‌اند وجود اختلاف نظر دینی را با عقلانیت دینی سازگار کرده و یا حتی آن را قرینه‌ای به سود برخی باورهای دینی تفسیر کنند (Hick, 1988; Thurw, 2012). این مناقشات در سال‌های اخیر و در پرتو توسعه مباحث معرفت‌شناسی اجتماعی، در قالب اصطلاح‌شناسی و نظریه‌های مربوط به معرفت‌شناسی اختلاف نظر، صورت‌بندی‌های جدیدی پیدا کرده و به طرح استدلال‌های تازه‌ای منتهی شده است.

یکی از آثاری که در دسته فوق جای می‌گیرد مقاله «اختلاف نظرهای دینی معقول»^۵ از ریچارد

1. doxastic attitude
2. total evidence view
3. justificationist view
4. theism
5. reasonable religious disagreements

این مقاله در دو کتاب فیلسوفان بدون خدا (Feldman, 2007) و معرفت‌شناسی اجتماعی (Feldman, 2011) به چاپ رسیده است. در مقاله حاضر، به نسخه دوم این مقاله ارجاع داده می‌شود.

فلدمن^۱ است. فلدمن در این مقاله استدلال دقیقی ارائه می‌کند تا نشان دهد، در بسیاری از موارد، نمی‌توان اختلاف نظر دینی معقول داشت. استدلال فلدمن از نوع حذف‌گرایانه است، و طی آن فلدمن تمام حالات متصور برای اختلاف نظر دینی معقول را کنار می‌زند و در نهایت نتیجه می‌گیرد موضع موجه نسبت به باورهای دینی نوعی شک‌گرایی متواضعانه^۲ است. در این استدلال منظور از اختلاف نظر دینی معقول شرایطی است که در آن دو عامل معرفتی هم‌متا^۳ درباره یک باور دینی (در مقاله فلدمن، خداباوری) با یکدیگر اختلاف نظر دارند و هر دو از این اختلاف نظر آگاه‌اند و با این حال، به نحوی عقلانی، بر باور پیشین خود باقی مانده، اختلاف نظر را ادامه می‌دهند.

در مقاله حاضر به استدلال فلدمن در این اثر می‌پردازیم. استدلال او را می‌توان از زوایای مختلفی مورد نقد قرار داد، مثل اشکالات مربوط به رویکرد مصالحه‌گرای پذیرفته‌شده در این استدلال (Pittard, 2014)، انتقاداتی که نسبت به پذیرش چارچوب قرینه‌گرایانه در مورد اختلاف نظر دینی مطرح شده است (Cottingham, 2018)، دشواری‌های مربوط به مفهوم همتایی معرفتی (Lehrer, 2011; Reining 2016)، و نقدهای عمومی که به شک‌گرایی دینی مبتنی بر اختلاف نظر وارد شده است (Bogardus, 2013). اما در مقاله حاضر استدلال فوق را به طور خاص از نظر منجمس بودن دیدگاه فلدمن درباره اختلاف نظر در این اثر و آثار بعدی او بررسی می‌کنیم.

هدف آن است که نشان دهیم استدلال فلدمن در مقاله مورد نظر بر مفروضاتی متکی است و به نتایجی منتهی می‌شود که در آثار دیگر او رد شده‌اند. این ناسازگاری در دو موضوع خاص نشان داده می‌شود: تجدیدنظر در پرتو قرائن مرتبه دوم و شک‌گرایی محدود. در مقاله مذکور فلدمن تصریح می‌کند که در پرتو آگاهی از اختلاف نظر با همتای معرفتی، برای عقلانی بودن، باید موضع خود را نسبت به گزاره مورد اختلاف تعلیق کنیم. اما در آثار بعدی، او تجدیدنظر در این شرایط را لزوماً عقلانی نمی‌بیند. همچنین، می‌توان دید که با کار بست استدلال مذکور به مسئله اختلاف نظر درباره معرفت عرفی، شک‌گرایی فراگیر نتیجه می‌شود. در حالی که فلدمن در این مقاله نتیجه استدلال خود را شک‌گرایی محدود دانسته و در آثار بعدی نیز، با تصریح موضعش نسبت به اختلاف نظر فلسفی، از چنین نتیجه‌ای اجتناب می‌کند. نکته‌ای که اهمیت این ناسازگاری در آثار فلدمن را برجسته می‌سازد این است که او پس از ارائه دیدگاه‌های جدیدتر در مورد اختلاف نظر، به تفاوت دلالت‌های این دیدگاه‌ها با موضع پیشین خود درباره اختلاف نظر دینی معقول توجهی نکرده و توضیحی درباره آن ارائه نمی‌دهد،

1. Richard Feldman
2. modest skepticism

۳. این مفهوم در بخش‌های بعدی به تفصیل شرح داده می‌شود.

بلکه حتی در مقاله‌ای که بعدتر نگاشته است تصریح می‌کند که اختلاف نظر دینی تفاوت خاصی با اختلاف نظر معرفتی ندارد و قاعده متفاوتی بر آن حکم فرما نیست. اما پیامد این حکم آن است که مواضع عام او درباره اختلاف نظر معرفتی درباره اختلاف نظر دینی نیز صدق کند و دیدگاه قبلی او در این باره مردود باشد.

برای شرح و تحلیل دیدگاه فلدمن درباره اختلاف نظر دینی معقول، در قسمت بعدی مقاله، استدلال فلدمن در مقاله «اختلاف نظرهای دینی معقول» در دفاع از شک‌گرایی متواضعانه دینی شرح داده می‌شود. در قسمت دوم، سازگاری دیدگاه فلدمن در مقاله مذکور با دیدگاه‌های دیگرش درباره «تجدید نظر در پرتو قرائن مرتبه دوم» مورد بررسی قرار می‌گیرد. و در قسمت سوم، ادعای فلدمن مبنی بر محدود بودن شک‌گرایی‌ای که از آن دفاع می‌کند نقد خواهد شد.

شک‌گرایی متواضعانه: رد اختلاف نظر دینی معقول

در مقام یکی از چهره‌های شناخته‌شده در معرفت‌شناسی معاصر، فلدمن در آثار خود به موضوعاتی همچون قرینه‌گرایی (Feldman and Conee, 1985; Feldman, 2005b; Feldman and Conee, 2005;)، اخلاق باور (Feldman, 2000)، و همچنین اختلاف نظر (Feldman, 1988; Feldman and Conee, 2018; Feldman, 2006; Feldman and Warfield, 2010; Feldman, 2022) پرداخته است. معرفت دینی نیز در زمره موضوعاتی است که او، ضمن پرداختن به مسائل کلی معرفت‌شناسی، آن را در نظر داشته است.

او در تعدادی از مقالات خود به اختلاف نظر دینی و تأثیر آن در عقلانیت باور دینی پرداخته است. شایسته توجه است که در این مقالات، فلدمن مستقیماً دلالت‌های قرینه‌گرایی بر عقلانیت باور دینی را لحاظ نمی‌کند، بلکه قرینه‌گرایی را در چارچوب مسئله اختلاف نظر معرفتی به کار بسته و از این طریق نتایج آن در مورد عقلانیت باور دینی را بررسی می‌کند. در تحلیل فلدمن، منشأ اولیه توجیه باورهای دینی و انطباق یا عدم انطباق آن با سنجه‌های قرینه‌گرایانه اهمیت ندارند، بلکه تنها تأثیر آگاهی از اختلاف نظر (به عنوان قرینه‌ای جدید) در درجه توجیه باور دینی قبلی لحاظ می‌شود. از این نظر، میان اختلاف نظر دینی و اختلاف نظر در مورد سایر گزاره‌های معرفتی تفاوتی نیست.

در مقاله «اختلاف نظرهای دینی معقول»، فلدمن به نوع خاصی از اختلاف نظر دینی می‌پردازد. او ادعا می‌کند برای فردی که از وجود این نوع اختلاف نظرهای دینی بین خود و دیگری آگاه شده باشد، معقول آن است که باور دینی‌اش را تعلیق کند. به این ترتیب، او موضع عقلانی نسبت به باور دینی پس از آگاهی از اختلاف نظر را نوعی شک‌گرایی متواضعانه می‌خواند (Feldman, 2011, p.155).

با برشمردن چندین ویژگی، فلدمن دامنهٔ اختلاف‌نظرهایی را که موضوع ادعای او هستند محدود می‌کند. اختلاف‌نظرهایی که فلدمن در نظر دارد دارای سه ویژگی هستند. اول آن که در این اختلاف‌نظرها طرفین مناقشه دیدگاه یکدیگر را جدی می‌گیرند. به عبارت دیگر، طرفین مناقشه نه مانند نسبی‌گرایان معتقدند صدق گزاره‌ها به منظر هر فرد بستگی دارد و به این ترتیب اختلاف‌نظر را فاقد اهمیت معرفتی می‌شمرند (Feldman, 2011, p.140)؛ و نه با جزمی‌گری و عدم مدارا دیدگاه و ادلهٔ احتمالی طرف مقابل را نادیده می‌گیرند و آن را درخور توجه نمی‌دانند (Feldman, 2011, p.138). ویژگی دوم این اختلاف‌نظرها آن است که اصیل هستند، یعنی طرفین آن به گزاره‌هایی ناسازگار باور دارند که تنها یکی از آنها می‌تواند صادق باشد. بنابراین حالتی که در آن طرفین بر گزاره‌های متفاوت، اما سازگار، تأکید می‌کنند، ابهامات لفظی باعث اختلاف‌نظری ظاهری شده، یا اختلاف درباره تجربه معنوی (و نه یک باور دینی)، سبک خاصی از زندگی، یا حتی سودمندی باور دینی و رفتارهای مرتبط به آن است، از دایره اختلاف‌نظرهای اصیل خارج می‌شوند (Feldman, 2011, p. 141-142, 145). ویژگی سوم این اختلاف‌نظرها این است که طرفین آنها همتای معرفتی هستند، یعنی در مجموع از نظر هوشمندی، قدرت استدلال، و دانش زمینه‌ای همانند هستند و پس از بحثی گشوده و کافی، قرائن مرتبط به موضوع را با یکدیگر به اشتراک گذاشته‌اند (Feldman, 2011, p.144).

مسئله فلدمن بررسی امکان اختلاف‌نظر معقول در پرتو آگاهی از وجود اختلاف‌نظری با شرایط فوق است. منظور او از اختلاف‌نظر معقول آن است که طرفین در عین حال که از اختلاف‌نظر بین خود آگاه هستند، خود و طرف دیگر را در «باور به آنچه درباره‌اش اختلاف‌نظر دارند» معقول بدانند (و نه این که به‌طور کلی او را انسانی معقول بدانند). او تأکید می‌کند که منظور از عقلانیت، عقلانیت معرفتی (و نه عملی) است و یک باور تنها در صورتی عقلانی است که قرائن موجود به میزان کافی از آن حمایت کنند (Feldman, 2011, p. 145-147). پرسش محوری فلدمن این است که آیا ممکن است فردی پس از آگاهی از اختلاف‌نظر دینی با همتای معرفتی‌اش، همچنان به نحو عقلانی باور خود را حفظ کند و طرف مقابل را نیز در باورش معقول بداند؟ پس از تدقیق مفهوم اختلاف‌نظر معقول بین همتایان معرفتی، فلدمن انواع حالت‌های ممکن برای وقوع اختلاف‌نظر معقول را برمی‌شمرد و یک به یک رد می‌کند: (۱) نتیجه‌گیری‌های متفاوت از قرائن یکسان؛ (۲) شروع از نقاط متفاوت؛ (۳) عدم به‌اشتراک‌گذاری کامل قرائن؛ و (۴) اختلاف‌نظری که معقول است، اما طرفین آن را نامعقول می‌دانند.

حالت اول به مواردی اشاره دارد که در آن طرفین اختلاف‌نظر بدنه مشترکی از قرائن در دست دارند، با این حال از این بدنه قرائن نتایج متفاوتی می‌گیرند. فلدمن در اینجا آموزه «یکتایی»^۱ را معرفی کرده و

آن را تأیید می‌کند. مطابق این آموزه، یک بدنه واحد از قرآن، بین چند گزاره رقیب، حداکثر از یک گزاره حمایت می‌کند و حداکثر یک موضع را نسبت به هر گزاره موجه می‌سازد. در یک تقسیم‌بندی کلی، فلدمن انواع مواضع ممکن نسبت به یک گزاره را شامل باور، انکار، و تعلیق باور (شک) می‌داند. پذیرش این آموزه ایجاب می‌کند در ازای هر بدنه از قرآن، حداکثر یکی از چند گزاره ناسازگار موجه باشند. بنابراین، بدنه قرآن موضع صحیح را متعین می‌کند (Feldman, 2011, p. 148).

در حالت دوم، فلدمن مواردی را در نظر دارد که در آن نقاط شروع متفاوت (یعنی برخی ادعاهای بنیادین درباره جهان یا اصول معرفت‌شناختی درباره چگونگی بهره‌برداری از قرآن) می‌توانند باعث شوند افراد قرآن مشترک را به شیوه‌های متفاوتی وزن‌دهی کنند و به نتایج متفاوتی برسند (Feldman, 2011, p. 148). فلدمن می‌گوید در این حالت نیز، برای عقلانی بودن موضع طرفین، باید شیوه وزن‌دهی ایشان به قرآن (یا به عبارتی اصول مبنایی تری که ایشان علاوه بر قرآن پذیرفته‌اند) نیز عقلانی باشد. اما از دید او، این وضعیت با آنچه درباره حالت اول گفته شد تفاوت اساسی ندارد. در یک بحث گشوده و کافی، علاوه بر قرآن، اصول بنیادین نیز به بحث گذاشته می‌شود و می‌توان درباره آنها گفت‌وگو کرد. در صورتی می‌توان این حالت را اختلاف نظر معقول دانست که پس از گفت‌وگو و مشخص شدن دلایل هر یک از طرفین برای پذیرش این اصول بنیادین، همچنان طرفین باور خود را معقول بیابند. اما فلدمن چنین چیزی را پذیرفتنی نمی‌داند. به عقیده او، حین مواجهه با نقاط شروع بدیل، فرد باید برای باقی ماندن بر نقطه شروعی که اختیار کرده است، دلیلی ارائه بدهد و این دلیل نباید صرفاً ناظر به فایده عملی باشد و باید جنبه‌ای معرفتی داشته باشد (Feldman, 2011, p. 149). هر چند فلدمن در اینجا تصریح نمی‌کند، اما به نظر می‌رسد آنچه مد نظر اوست کار بست مجدد آموزه یکتایی، این بار بر اصول حاکم بر وزن‌دهی به قرآن است، که طبق آن در ازای بدنه واحدی از قرآن تنها یک شیوه از وزن‌دهی قرآن موجه است.

در حالت سوم، فلدمن به اعتراضی احتمالی اشاره می‌کند که به اشتراک‌گذاری تمام قرآن را ناممکن می‌داند. اگر واقع‌بینانه نگاه کنیم، در اختلاف نظرها همواره ممکن است بخشی از قرآن به اشتراک گذاشته نشوند. در این حالت، ممکن است آن بخش از قرآن که به اشتراک گذاشته نشده است (قرآن خصوصی)، توجیه‌کننده تفاوت باورهای طرفین اختلاف نظر باشد. این قرآن خصوصی می‌تواند شامل تجارب دینی یا نا-دینی، یا درک فرد از این که قرآنش به وضوح از باورش حمایت می‌کنند، باشد (Feldman, 2011, p. 150). از نظر فلدمن وجود قرآن خصوصی و غیرقابل به اشتراک‌گذاری نیز نمی‌تواند توجیه‌کننده اختلاف نظر باشد. برای رد این حالت، فلدمن به قاعده‌ای درباره قرآن اشاره می‌کند که طبق آن «قرینه‌ای برای وجود یک قرینه، خود یک قرینه است». این قاعده در واقع قرآن مرتبه دوم برای یک گزاره (قرآنی که حاکی از وجود قرآن حامی آن گزاره هستند) را جزو قرآن مرتبه اول برای آن گزاره (قرآن حامی آن گزاره)

می‌داند. نتیجه این قاعده (که در قسمت بعدی به آن می‌پردازیم) در مورد قرائن خصوصی این است که اگر فردی قرینه‌ای داشته باشد که حاکی از وجود قرینه خصوصی برای طرف مقابل باشد، همین قرینه مرتبه دوم نیز قرینه‌ای مرتبه اول برای باور فرد مقابل به حساب می‌آید. در نتیجه، اگرچه طرفین به برخی قرائن یکدیگر دسترسی ندارند، اما همین که به قرائنی دسترسی دارند که حاکی از وجود قرائن خصوصی است، قرائنی برای حمایت از دیدگاه طرف مقابل به آنها می‌دهد. پس مجدداً نمی‌توان به صرف وجود قرائن خصوصی، معقول بودن باقی ماندن در وضعیت اختلاف نظر را نتیجه گرفت. این که خصوصی بودن یک قرینه باعث شود فرد برای آن ارزش بیشتری قائل شود خطا است، چرا که فرد با قرینه خصوصی خود و دیگری -همچون دو مورد مشابه- یکسان باید رفتار کند (Feldman, 2011, p. 151).

حالت چهارم ممکن برای اختلاف نظر معقول حالتی است که در آن اختلاف نظر بین طرفین معقول است، اما خودشان آن را نامعقول می‌بینند. در چنین مواردی، هر فرد به طرز معقولی به تجربه و منظر خود وزن بیشتری می‌دهد و به اشتباه تصور می‌کند که طرف مقابل نامعقول است. در این حالت، هر دو طرف شایستگی معرفتی دارند و ضمناً به طرز معقولی می‌توانند طرف مقابل را فاقد شایستگی بدانند. فلدمن این حالت را نیز نمی‌پذیرد. چون از نظر او ارزیابی شایستگی معرفتی (باور به تخصص خود فرد یا ارتکاب خطا توسط دیگری) نیز برای موجه بودن نیازمند قرینه است. طبق سومین شرط ذکر شده در مورد اختلاف نظرهای مورد بحث، تمام قرائن مرتبط، از جمله قرائن مرتبط به شایستگی‌های معرفتی طرفین، باید به بحث گذاشته شوند و طرفین درباره آنها به توافق برسند. پس اختلاف نظر طرفین در این باره نیز نمی‌تواند معقول و موجه باشد (Feldman, 2011, p. 153).

فلدمن پس از کنار گذاشتن این چهار حالت، دو گزینه باقیمانده را بررسی می‌کند. حالت اول حالتی است که به آن پاسخ سخت^۱ می‌گوید. طبق این پاسخ، از دو دیدگاهی که با یکدیگر در تقابل هستند، یکی صحیح و دیگری غلط است، و به این ترتیب ممکن نیست هر دو طرف در باور خود معقول باشند. اگر این پاسخ را در مورد مناقشه خدا باوران و خدا ناپاوران به کار ببندیم، نتیجه این خواهد بود که در این مناقشه فقط یکی از طرفین بر حق است و نمی‌توان هم طرف خدا باور و هم طرف خدا ناپاور را در باور خود معقول دانست. فلدمن معتقد است در برخی موارد این پاسخ قابل قبول است (مثلاً وقتی اختلاف نظر در مورد اعتبار تنجیم^۲ است)، اما درباره مواردی که در آنها افرادی هوشمند و مطلع با یکدیگر اختلاف نظر دارند (مثل مناقشات اخلاقی، سیاسی، علمی، و دینی) نمی‌توان به سادگی گفت یک طرف نامعقول است. با این حال فلدمن اذعان دارد که ارائه ملاکی برای مشخص کردن

1. hard line

2. astrology

مواردی که در آنها پاسخ سخت موجه است کار ساده‌ای نیست (Feldman, 2011, p. 154). در نهایت، فلدمن حالتی را که تنها موضع موجه در قبال آگاهی از این نوع اختلاف نظرها می‌داند معرفی می‌کند: شک‌گرایی متواضعانه. از دید او فردی که از اختلاف نظر با همتای معرفتی خود آگاه می‌شود، به این نتیجه می‌رسد که خودش یا دیگری دچار خطا شده‌اند. اما برای تشخیص این که چه کسی دچار خطا شده است هیچ مبنایی ندارد. در چنین وضعیتی، تنها موضع موجه نسبت به موضوع مورد مناقشه، تعلیق باور است. او نتیجه می‌گیرد که «در پرتو برخی از اختلاف نظرها باید از باور خود دست برداشت» و این نتیجه را در قالب واگویی‌ای که حقیقت ماجر را درباره موارد اختلاف نظر دینی فوق بیان می‌کند، چنین اعلام می‌کند:

... یکی از ما باید دچار نوعی خطا یا شکست در دیدن برخی حقایق شده باشیم. اما من دلیلی ندارم که فکر کنم کسی که خطا کرده است دیگری است و نه من. و به نظر می‌رسد برای طرف مقابل هم همین طور باشد. و در این مورد، کار درستی که هر دوی ما باید انجام دهیم این است که باورمان را نسبت به گزاره p تعلیق کنیم. (Feldman, 2011, p. 155)

فلدمن تصریح می‌کند که پس از مواجهه با اختلاف نظر با شرایط ذکر شده، باید نتیجه گرفت که تعلیق داوری «کار درستی است که باید انجام شود». هرچند به عقیده او از این ادعای شک‌گرایانه نمی‌توان نتیجه گرفت که افراد نباید از دیدگاه‌هایی که به نظرشان درست می‌رسد دفاع کنند. او می‌گوید:

ممکن است جستجوی حقیقت در صورتی به بهترین موفقیت‌ها منتهی شود که افراد برای چیزهایی که به نظرشان صادق می‌رسد استدلال کنند. اما می‌توان این کار را کرد بدون این که به لحاظ معرفتی در باور به صدق دیدگاه خود موجه بود (Feldman, 2011, p. 156).

بنابراین نتیجه فلدمن از بحث فوق را می‌توان در سه ادعا خلاصه کرد:

۱. در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی، موضع موجه تعلیق باور است.
۲. در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی، برای معقول بودن باور خود را تعلیق کنیم.
۳. تعلیق باور در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی ایجاب نمی‌کند که از دیدگاه قبلی خود دفاع نکنیم.

تجدید نظر در پرتو اختلاف نظر، و نقش قرائن مرتبه دوم

فلدمن در آثار بعدی خود مجدداً به مسئله اختلاف نظر باز می‌گردد. او در این آثار بر نقشی که قرائن مرتبه

دوم در اختلاف نظر ایفا می‌کنند متمرکز می‌شود. این موضوع به طور خاص در مقاله «قرینه قرینه، قرینه است» که سه سال بعد از مقاله «اختلاف نظرهای دینی معقول» در کتاب اخلاق باور منتشر شده است، مورد بحث قرار گرفته است (Feldman, 2014). همچنین، در مقاله «چیزی خاص درباره اختلاف نظر دینی وجود دارد؟» که در کتاب اختلاف نظر دینی و تکثرگرایی به چاپ رسیده است، فلدمن بار دیگر به اختلاف نظر دینی پرداخته و ضمن دفاع از این ایده که اختلاف نظر دینی تفاوت خاصی با اختلاف نظر معرفتی عام ندارد، تأثیر قرائن مرتبه دوم را در اختلاف نظرهای معرفتی به طور عام (که در مورد اختلاف نظر دینی نیز صادق است) بررسی می‌کند (Feldman, 2022). در این بخش با محوریت آرای فلدمن در این دو مقاله، نشان می‌دهیم که موضع او درباره تأثیر قرائن مرتبه دوم، با آنچه در استدلال بخش قبل درباره اختلاف نظر دینی معقول بیان شده بود ناسازگار است. دیدگاه فلدمن درباره تأثیر قرائن مرتبه دوم دو مؤلفه اصلی دارد که در ادامه شرح داده می‌شود: (۱) نمی‌توان اصلی عام برای تغییر درجه توجیه باور در پرتو وجود قرائن مرتبه دوم ارائه داد. (۲) نمی‌توان اصلی عام برای تغییر باور معقول در پرتو وجود قرائن مرتبه دوم ارائه داد.

فلدمن بحث خود در بررسی تأثیر قرائن مرتبه دوم بر توجیه و تغییر باور عقلانی را، در چارچوبی قرینه‌گرایانه پیش می‌برد. مطابق تعبیر او از قرینه‌گرایی، یک گرایش عقیده‌ای برای یک شخص تنها در صورتی موجه است که منطبق بر قرائن شخص باشند؛ و اگر قرائن شخص (در حمایت ورد یک گزاره) یکدیگر را خنثا کنند، تعلیق باور تنها گزینه موجه خواهد بود. منظور از قرائن نیز اطلاعاتی است که فرد برای شکل‌دهی باور از آنها بهره می‌برد و در نهایت از تجربیات فرد سرچشمه می‌گیرند. روابط قرینه‌ای می‌توانند میان گزاره‌ها و تجربیات و میان خود گزاره‌ها برقرار باشند. این روابط عینی، ضروری و شبه‌منطقی هستند (Feldman, 2014, p. 286). در چنین چارچوبی، برای بررسی تأثیر اختلاف نظر بر موجه بودن باور باید دید آگاهی از وجود اختلاف نظر با همتای معرفتی چه تغییری در قرائن ما برای باور اولیه ایجاد می‌کند؟ فلدمن قرائنی را که در یک اختلاف نظر کسب می‌شود شامل دو نوع می‌داند. نوع اول استدلال‌ها، حقایق و گواهی‌هایی^۱ هستند که طرف مقابل طی گفت‌وگو عرضه می‌کند، و مستقیماً در حمایت از گزاره مورد مناقشه یا نقیض آن هستند. اما نوعی دیگر از قرینه خود موضع مخالف طرف دیگر است، یعنی فارغ از آنچه فرد برای دفاع از دیدگاهش عرضه می‌کند، خود این که جمع‌بندی او نسبت به قرائن چیست و آنها را حامی چه دیدگاهی می‌بیند، از نظر فلدمن قرینه‌ای اضافه است.^۲ او این اصل را به این

1. testimony

۲. به همین ترتیب، فلدمن باور فرد به این که خودش نسبت به آن گزاره باور دارد را نیز قرینه‌ای اضافه به سود آن گزاره، علاوه بر قرائن دیگر، می‌داند (Feldman, 2014, p. 296).

شکل بیان می‌کند:

اصل قرینه‌قرینه، قرینه است: اگر فرد S قرینه E1 را داشته باشد که از گزاره‌ای حمایت می‌کند که طبق آن گزاره، فردی دارای قرینه‌ای است که از گزاره P حمایت می‌کند، آنگاه فرد S قرینه‌دیگر E2 دارد که از گزاره P حمایت می‌کند. (Feldman, 2014, p. 292)

نکته کلیدی در تحلیل فلدمن از اصل فوق این است که از دید او این اصل درباره میزان تأثیر قرینه‌مرتبه دوم بر موضع عقیده‌ای پیشین فرد چیزی نمی‌گوید. قرینه‌مرتبه دوم می‌تواند تأثیرات بسیار متفاوتی در دیدگاه فرد داشته باشد و حتی ممکن است هیچ تأثیری نداشته باشد (Feldman, 2014, p. 293). شایسته توجه است که وقتی فلدمن در مورد متغیر بودن تأثیر قرینه در دیدگاه فرد سخن می‌گوید، صرفاً موضعی توصیفی ندارد. به عبارت دیگر، ادعای او این نیست که افراد مختلف در مواجهه با قرینه‌مرتبه دوم واکنش‌های متفاوتی نشان می‌دهند، بلکه ادعای او مضمونی هنجاری دارد و می‌گوید می‌توان در مواجهه با قرینه‌مرتبه دوم واکنش‌های معرفتی متفاوتی داشت و در عین حال معقول بود. این نکته را فلدمن در مقاله «چیز خاصی درباره اختلاف نظر دینی؟» با مثال‌های بیشتری مورد تأکید قرار داده است.

فلدمن به موارد مختلفی اشاره می‌کند که در آنها، بسته به شرایط، پاسخ مناسب به اختلاف نظر متفاوت است. مثلاً ممکن است فردی یک استدلال را کاملاً مجاب‌کننده بیابد و این احساس او باعث شود باقی ماندنش بر دیدگاه قبلی معقول باشد، حتی اگر دیگران این استدلال را قانع‌کننده نیابند (Feldman, 2022, p. 118). در این مورد، فرد قرینه‌مرتبه دومی دارد (قانع‌کننده نبودن استدلال از دید دیگران) که تأثیری بر گرایش عقیده‌ای فرد نگذاشته است، و با این حال گرایش عقیده‌ای فرد معقول است. فلدمن همین نکته را درباره وجود (یا عدم) تجربه دینی بیان می‌کند. به عقیده او، در مورد تجربه دینی (یا غیر دینی) نیز ممکن است واکنش مناسب مصالحه یا ثبات رأی باشد. زیرا گاهی تجربه فرد بسیار قوی، شفاف و دقیق است، طوری که باقی ماندن بر دیدگاه خود را (چه دین‌باورانه چه دین‌ناباورانه) توجیه می‌کند (Feldman, 2022, p. 119). در این موارد تجربه فرد به دلیل خصوصی بودنش (دسترسی اول‌شخص) نسبت به تجربه دیگری برتری ندارد، بلکه شفافیت آن است که می‌تواند ثبات رأی فرد در پرتو اختلاف نظر را توجیه کند (Feldman, 2022, p. 122-123). جالب این که فلدمن رایج بودن اختلاف نظر در یک حوزه را نیز در زمره عواملی می‌داند که می‌تواند از نیروی آگاهی از اختلاف نظر برای تغییر عقیده بکاهد. او می‌گوید اختلاف نظر همواره در یک زمینه تحقق پیدا می‌کند و این زمینه میزان اثرگذاری آن را معین می‌کند. اگر ما از پیش بدانیم که همتایان بسیاری هستند که در این موضوع با ما اختلاف نظر دارند و این بخشی از باور زمینه‌ای ما باشد - همان طور که درباره باور دینی چنین است - یافتن همتای جدیدی که با ما اختلاف نظر دارد بر باور قبلی مان تأثیر چندانی نمی‌گذارد (Feldman, 2022, p. 110, 114).

پرسشی که اینجا مطرح می‌شود این است که چطور می‌توان قائل به قرینه‌گرایی بود، اما ثبات باور در پرتو تغییر قرائن را معقول دانست؟ دو ایده‌ای که فلدمن ضمن توضیح تأثیر قرینه مرتبه دوم مطرح می‌کند می‌تواند مبنایی برای پاسخ به این پرسش باشد: رد اثر افزایشی قرینه،^۱ و شکاف میان نظریه توجیه و نظریه تغییر باور.

اصل اثر افزایشی قرینه می‌گوید با اضافه شدن قرائن جدید در حمایت از یک گزاره، میزان موجه بودن آن گزاره نیز افزایش می‌یابد. فلدمن این اصل را رد می‌کند. در نتیجه، ممکن است در عین حال که فرد قرینه‌ای جدید برای باور خود کسب کرده است، میزان موجه بودن باورش تغییر نکند. برای نشان دادن غلط بودن این اصل، فلدمن به مثال‌هایی متوسل می‌شود که در آن فردی توجیهی حداکثری برای باور خود دارد، مثلاً با چشم خود می‌بیند که لامپ‌های سالن روشن است. در این شرایط گواهی افراد دیگر بر روشن بودن لامپ‌های سالن (هرچند هر گواهی یک قرینه اضافه محسوب می‌شود)، به میزان موجه بودن باور او اضافه نمی‌کند (Feldman, 2014, p. 296).

پس با رد اصل اثر افزایشی قرینه، فلدمن این را امکان‌پذیر می‌بیند که قرینه جدیدی کسب شود، اما میزان توجیه باور تغییری نکند. اما او از این نیز یک گام جلوتر می‌رود و می‌گوید حتی اگر اضافه شدن قرینه جدید درجه توجیه باور را تغییر بدهد نیز نمی‌توان درباره این حکمی داد که چه میزان تجدیدنظر در عقیده قبلی لازم است. پس این امکان وجود دارد که درجه توجیه باور فرد نسبت به قبل بیشتر یا کمتر شده باشد، اما گرایش عقیده‌ای فرد نسبت به گزاره فوق متناسب با آن تغییر نکند و ضمناً فرد در باور خود همچنان معقول باشد. در این ادعا، وجود فاصله‌ای میان توجیه و معقول بودن فرض شده است. می‌دانیم که توجیه، به عنوان مبنای عقلانیت معرفتی، همان چیزی است که معرفت را از باورهای تصادفاً صادق متمایز می‌سازد. به همین دلیل، در عین حال که بعضاً مفاهیمی نزدیک به توجیه (مانند تضمین^۲) نیز به عنوان مبنای عقلانیت معرفتی شناخته می‌شوند، اما قرابت مفهومی معقول بودن و موجه بودن چنان است که در بسیاری از مباحث معرفت‌شناسی به جای یکدیگر^۳ به کار می‌روند. با این حال، فلدمن در مقاله «قرینه قرینه، قرینه است» به‌طور ضمنی جدایی این دو مفهوم را می‌پذیرد و بر وجود شکافی بالقوه میان نظریه توجیه و نظریه تغییر باور تأکید می‌کند (Feldman, 2014, p. 295).

فلدمن می‌گوید باید بین دو چیز تمایز گذاشت: این که در ازای یک بدنه کامل قرائن باید موضع خاصی نسبت به یک گزاره داشت (نتیجه اصل یکتایی)؛ و این که فرد به واسطه آموختن چیزی که منجر به کسب آن بدنه کامل قرائن می‌شود، باید موضع خود را به موضعی تغییر دهد که با آن بدنه از قرائن

---

1. additivity of evidence
2. warrant
3. interchangeable

حمایت می‌شود (Feldman, 2014, p. 294). ادعای اول به نظریه درباره توجیه بازمی‌گردد و ادعای دوم به نظریه درباره چگونگی تغییر باور بر اساس قرائن. اگر همانند فلدمن بپذیریم که فرد می‌تواند به نحوی عقلانی موضع عقیده‌ای غیر موجه داشته باشد و موضع خود نسبت به یک گزاره را به رغم تغییر توجیه آن روزآمد نکند، باید بتوانیم عوامل عقلانیت معرفتی‌ای غیر از توجیه معرفی کنیم، عواملی که شکاف میان نظریه توجیه و نظریه تغییر باور را پر کنند. می‌توان پرسید اگر نظریه تغییر باور مبتنی بر نظریه توجیه نباشد، پس چه عاملی تغییر عقلانی باور را متعین می‌کند؟ به عبارت دیگر، اگر در تغییر موضع عقلانی نسبت به یک گزاره عواملی غیر از موجه بودن آن موضع نقش دارند (عواملی که مسئول وجود شکاف بین نظریه توجیه و نظریه تغییر باور هستند)، این عوامل عقلانی شامل چه چیزهایی هستند؟

فلدمن درباره آنچه این شکاف را پر می‌کند توضیح شفافی ارائه نمی‌دهد. اما می‌توان از برخی نکات او پاسخی نسبت به این پرسش‌ها استنباط کرد. برای مثال، در جایی فلدمن به این نکته اشاره می‌کند که باور داشتن به دیدگاهی که از نظر فرد جذاب است، دلیل خوبی برای این کار است، حتی اگر این باور به لحاظ معرفتی موجه نباشد (Feldman and Conee, 2018, p. 83). در توضیح این نکته، فلدمن می‌گوید توجیه معرفتی تنها یکی از ارزش‌های معرفتی است و نباید تا حدی به آن وزن داد که دیگر ارزش‌های معرفتی نادیده گرفته شوند. برای مثال، اگر باور به یک گزاره ناموجه باعث شود زمینه بحث و تفکر و پژوهش‌های آتی برای یک فرد فراهم شود، این باور به لحاظ معرفتی (و فکری) ارزشمند است (Feldman and Conee, 2018, p. 85).

همچنین در جایی دیگر، به این امکان اشاره می‌کند که فردی، به نحوی معقول، اصل یکتایی و قرینه‌گرایی را نپذیرد. از دید او می‌توان، به نحوی عقلانی، دیدگاه‌های متفاوتی درباره عقلانیت داشت. اگر چنین باشد، ممکن است موضع عقلانی فرد نسبت به این که پس از آگاهی از اختلاف نظر چه باید کرد با آنچه از یکتایی نتیجه می‌شود متفاوت باشد (Feldman, 2014, p. 294). روشن است که این نکته چالش فوق را حل نمی‌کند، بلکه حادثر بودن آن را نشان می‌دهد. فلدمن، از یک سو، قرینه‌گرایی و اصل یکتایی را مبنای خود در صورت‌بندی مسئله اختلاف‌نظر و پاسخ‌گویی به آن در نظر می‌گیرد و، از سوی دیگر، نپذیرفتن این دو دیدگاه را نیز عقلانی می‌داند، و بر این اساس، میان نظریه توجیه و نظریه تغییر باور فاصله می‌اندازد. این دوگانگی و ناسازگاری را می‌توان بروز دیگری از نقد معروفی دانست که به رویکردهای مصالحه‌گرا وارد شده است، نقدی که طبق آن مدافعان این دیدگاه، برای تعهد تمام‌وکمال به دیدگاه خود، در مواجهه با همتایانی که با این دیدگاه موافق نیستند، باید از دیدگاه خود دست بردارند (Elga, 2010).

به نظر می‌رسد دیدگاه فلدمن، برای حفظ انسجام و مقبولیت، نیازمند ارائه مفهومی شفاف از

عقلانیت معرفتی و برشمردن مؤلفه‌های آن (غیر از توجیه) و تدقیق ارتباط آنها با مفهوم توجیه و همچنین آموزه قرینه‌گرایی است. با این حال، تفصیل این موضوع مجال دیگری می‌طلبد. آنچه برای مقاله حاضر اهمیت دارد نتیجه‌ای است که فلدمن از وجود چنین شکافی می‌گیرد. او اولاً تصریح می‌کند که نمی‌توان هیچ اصل عامی درباره تجدیدنظر در پرتو اختلاف نظر ارائه داد، اصلی مانند «اگر شخص S متوجه اختلاف نظر با همتای معرفتی خود درباره گزاره P شود، آنگاه برای او معقول است که چنان کند» (Feldman, 2014, p. 287). ثانیاً، امکان دارد واکنش معقول نسبت به اختلاف نظر با همتا گاهی ثبات رأی باشد (Feldman, 2014, p. 293). ضمناً با توجه به این که فلدمن اختلاف نظر دینی را دارای تفاوتی اساسی با دیگر انواع اختلاف نظر نمی‌داند (به این معنا که قواعد دیگری بر آن حکم فرما باشد یا خصوصیتی داشته باشد که همان قوانین عام درباره‌اش نتایج دیگری بدهند) (Feldman, 2022, p. 125)، انکار وجود اصل عام برای تجدیدنظر و پذیرش امکان معقول بودن ثبات رأی در پرتو اختلاف نظر، به اختلاف نظرهای دینی نیز قابل تسری خواهد بود. این نتیجه با نتیجه استدلال فلدمن در بخش قبل تعارضی آشکار دارد. این تعارض را می‌توان در قالب استدلال زیر صورت‌بندی کرد:

۱. موارد بسیاری از اختلاف نظر میان خداباوران و خدا ناباوران مصداق اختلاف نظر میان همتایان معرفتی است.

۲. همتایان معرفتی اولاً در شایستگی‌های معرفتی هم‌ردیف یکدیگر هستند و ثانیاً قرائن مربوط به موضوع اختلاف نیز - تا حد ممکن - میان آنها به اشتراک گذاشته شده است.

در چنین مواردی:

۳. طبق اصل یکتایی، در ازای قرائن مشترک طرفین، تنها یک موضع موجه نسبت به گزاره مورد بحث وجود دارد (رد حالت اول اختلاف نظر معقول).

۴. از آنجا که شیوه ارزیابی قرائن نیز باید مبتنی بر دلیل باشد، این دلایل نیز باید به اشتراک گذاشته شوند و، طبق اصل یکتایی، در ازای بدنه واحدی از دلایل، تنها یک شیوه موجه برای ارزیابی قرائن وجود دارد (رد حالت دوم اختلاف نظر معقول).

۵. به دلیل وجود قرائن مرتبه دوم حاکی از وجود قرائن خصوصی برای دو طرف، داشتن قرائن خصوصی باعث موجه‌تر شدن دیدگاه فرد نسبت به طرف مقابل نمی‌شود (رد حالت سوم اختلاف نظر معقول).

۶. باور به عدم تخصص یا ارتکاب خطا توسط فرد مقابل نیز باید مبتنی بر دلیل باشد، این دلایل باید به اشتراک گذاشته شوند و، طبق اصل یکتایی، در ازای بدنه واحدی از دلایل، تنها یک شیوه موجه برای ارزیابی تخصص یا ارتکاب خطا توسط طرفین وجود دارد (رد حالت چهارم اختلاف نظر معقول).

۷. (بر اساس ۱ تا ۶) در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی، تنها موضع موجه تعلیق باور

نسبت به گزاره مورد مناقشه است.

نتیجه ۱: در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی بین همتایان معرفتی، برای معقول بودن باید باور خود درباره موضوع مناقشه را تعلیق کرد.

۸. قرائن مرتبه بالاتر برای یک گزاره قرینه‌ای برای آن گزاره به حساب می‌آیند.

۹. اضافه شدن قرینه‌ای از مرتبه بالاتر در پرتو آگاهی از اختلاف نظر ممکن است درجه توجیه باور اولیه را تغییر ندهد.

۱۰. حتی اگر اضافه شدن قرینه‌ای از مرتبه بالاتر در پرتو آگاهی از اختلاف نظر درجه توجیه باور اولیه را تغییر دهد، نمی‌توان در مورد تجدیدنظر معقول حکمی کلی داد.

۱۱. نمی‌توان در مورد تجدیدنظر معقول در پرتو آگاهی از اختلاف نظر با همتای معرفتی حکمی کلی داد.

۱۲. (بسته به شرایط) ممکن است واکنش معقول به آگاهی از اختلاف نظر با همتای معرفتی باقی ماندن بر باور قبلی خود باشد.

۱۳. اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی مورد خاصی از اختلاف نظر با همتای معرفتی است.

نتیجه ۲: (بر اساس ۱۳ و ۱۱): نمی‌توان در مورد تجدیدنظر معقول در پرتو آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی حکمی کلی داد.

نتیجه ۳: (بر اساس ۱۲ و ۱۱): (بسته به شرایط) ممکن است واکنش معقول آگاهی از اختلاف نظر دینی با همتای معرفتی باقی ماندن بر باور قبلی خود باشد.

۱۴. نتیجه ۱، با نتیجه ۲ و ۳ در تناقض است.

به این ترتیب، در حالی که فلدمن در مقاله اول خود درباره اختلاف نظر دینی به دو پرسش «آیا همتایان معرفتی که قرائن مشترکی دارند می‌توانند اختلاف نظرهای معقول داشته باشند؟» و «آیا همتایان معرفتی که قرائنشان را به اشتراک گذاشته‌اند می‌توانند به طور معقولی باور خود را حفظ کنند و همچنان طرف مقابل را نیز معقول بدانند؟» پاسخی منفی می‌دهد (Feldman, 2011, p. 145)، اما در آثار بعدی و هنگامی که درباره موارد عام اختلاف نظر میان همتایان سخن می‌گوید، ارائه اصلی کلی برای تجدیدنظر عقلانی در پرتو اختلاف نظر (که مبنای پاسخ منفی او به این دو پرسش است) را رد می‌کند. منشأ این تناقض آن است که فلدمن هنگامی که درباره اختلاف نظر دینی بحث می‌کند، مفهوم مضیق‌تری از عقلانیت (و قرینه‌گرایی غلیظ‌تری) را پذیرفته که طبق آن نه تنها تجدیدنظر در پرتو آگاهی از اختلاف نظر

ضرورت دارد، بلکه میزان این تجدیدنظر نیز متعین است (تغییر نظر به سمت تعلیق باور و نه مثلاً تغییر در درجه اعتبار گزاره). در حالی که هنگام بررسی مسئله عام اختلاف نظر معرفتی، با پذیرش مفهومی موسع‌تر و روادارانه‌تر از عقلانیت، از ارائه تجویزی کلی درباره تجدیدنظر در پرتو آگاهی از اختلاف نظر خودداری می‌کند و بر صحیح نبودن ارائه چنین تجویزی تأکید دارد.

شک‌گرایی گسترده: مورد اختلاف نظر با نواقح‌گرا

همان‌طور که در قسمت ۲ مقاله بیان شد، فلدمن در مقاله «اختلاف‌نظرهای دینی معقول» دیدگاه مورد دفاع خود درباره باورهای دینی را نوعی شک‌گرایی محدود می‌داند که وجود باورهای معقول در طیف قابل‌توجهی از موارد را انکار می‌کند (Feldman, 2011, p. 155). از آنجا که هیچ‌یک از مقدمات استدلال فلدمن اختصاصی به باور دینی ندارد، می‌توان همین استدلال را در مورد اختلاف نظر معرفتی در هر حوزه دیگری به کار بست. به این ترتیب، این سؤال مطرح می‌شود که اگر استدلال فلدمن در مقاله مذکور و نتیجه آن صحیح باشد، شک‌گرایی مورد دفاع فلدمن تا کجا گسترش می‌یابد و چه قلمروهایی را دربرمی‌گیرد؟

در وهله اول به نظر می‌رسد این استدلال تهدیدی برای باور افراد در حوزه‌هایی مانند سیاست و اخلاق به شمار می‌رود که اختلاف نظر معرفتی در آنها رایج است. طبق استدلال مذکور، هر گاه فردی از وجود اختلاف نظر با همتای معرفتی‌اش آگاه شود، باید از باور قبلی خود دست بردارد و داوری خود را نسبت به گزاره مورد مناقشه تعلیق کند. با این حال، دو نکته شایسته توجه است. اول این که استدلال فوق (بر خلاف برخی استدلال‌های شک‌گرایانه دیگر^۲) بر کثرت اختلاف نظر تأکیدی ندارد و صرفاً وقوع نوع خاصی از اختلاف نظر را برای معقولیت تعلیق داوری کافی می‌داند. پس حتی یک مورد اختلاف نظر با همتا نیز برای تعلیق داوری کفایت می‌کند. ثانیاً، دامنه نفوذ این استدلال به دین، اخلاق یا سیاست محدود نشده و تا هر جایی که اختلاف نظر معرفتی میان همتایان گسترش پیدا کند ادامه می‌یابد، از جمله در مورد معرفت عرفی.

معرفت عرفی شامل معرفت به گزاره‌هایی می‌شود که عموم مردم و افراد دارای عقل سلیم به آنها باور دارند؛ گزاره‌هایی مانند «جهان خارج وجود دارد»، «جهان گذشته‌ای دارد»، «انسان‌های دیگر دارای

1. permissive

۲. بر اساس چنین شهودی، کینگ استدلالی را صورت‌بندی کرده است که هر چند از جهات مهمی با استدلال فلدمن متفاوت است (مثلاً بر مفهوم همتایی اتکا ندارد)، اما در مورد گزاره‌های حوزه‌های پر مناقشه‌ای که اختلاف نظر در آنها رایج است، شک‌گرایی را معقول می‌داند (King, 2016).

ذهن هستند»، «اشیای معمولی مثل توپ‌ها، ابرها، و تپه‌ها وجود دارند» و الی آخر. اینها در زمره باورهایی هستند که بر خلاف باورهای دینی، اخلاقی و سیاسی، بیشترین اتفاق نظر درباره آنها بین مردم وجود دارد، و از نظر بسیاری از مردم مسلم انگاشته می‌شوند. با این حال، در بین فیلسوفان درباره همین باورهای عرفی نیز اختلاف نظرهای جدی وجود دارد. فیلسوفان ناواقع‌گرا گزاره‌های فوق را هم از جهت معرفت‌شناختی و هم متافیزیکی زیر سؤال می‌برند. از جهت معرفت‌شناختی، امکان معرفت داشتن به گزاره‌های فوق مورد مناقشه فیلسوفان است. به عبارت دیگر، برخی از فیلسوفان معتقدند ما نمی‌توانیم به گزاره‌های فوق معرفت داشته باشیم و باید باور خود را نسبت به آنها تعلیق کنیم. اما انکار یا شک در گزاره‌های فوق نزد فیلسوفانی دیگر مبتنی بر ملاحظات متافیزیکی است. مسئله ایشان امکان یا عدم امکان معرفت ما به گزاره‌های فوق نیست، بلکه مسئله ایشان این است که وارد کردن اشیای عرفی مانند امور بی‌جان (Van Inwagen, 1990)، اشیائی چون ابرها (Unger, 1980) یا تپه‌ها (Cargile, 1996) در هستی‌شناسی فلسفی، مشکلات و دشواری‌های مختلفی را ایجاد می‌کند. بر این اساس، برخی فیلسوفان وجود این نوع هویات را انکار می‌کنند.

پس می‌توان حالتی را تصور کرد که در آن فردی که نسبت به امور عرفی از نظر معرفت‌شناختی و متافیزیکی واقع‌گرا است، با فیلسوفی ناواقع‌گرا مواجه شود و اینان استدلال‌های خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند. فرض کنیم که فرد واقع‌گرا نیز فیلسوف باشد و بین او و طرف مقابل همتایی معرفتی برقرار باشد.^۱ می‌توان استدلال فلدمن درباره اختلاف نظر دینی معقول را، به همان شکل، درباره اختلاف نظر معقول درباره باورهای عرفی تکرار کرد:

۱. موارد بسیاری از اختلاف نظر میان واقع‌گرایان و ناواقع‌گرایان درباره باورهای عرفی، مصداق اختلاف نظر میان همتایان معرفتی است.

۲. همتایان معرفتی اولاً در شایستگی‌های معرفتی هم‌ردیف یکدیگرند و ثانیاً قرائن مربوط به موضوع اختلاف نیز - تا حد ممکن - میان آنها به اشتراک گذاشته شده است.

در چنین مواردی:

۳. طبق اصل یکتایی، در ازای قرائن مشترک طرفین، تنها یک موضع موجه نسبت به گزاره مورد بحث وجود دارد (رد حالت اول اختلاف نظر معقول).

۴. از آنجا که شیوه ارزیابی قرائن نیز باید مبتنی بر دلیل باشد، این دلایل نیز باید به اشتراک گذاشته شوند، و

---

۱. اضافه کردن این شرط فقط از این جهت است که ببینیم طبق استدلال فلدمن حتی فیلسوف واقع‌گرا نیز نمی‌تواند بر واقع‌گرایی خود باقی بماند. در مورد اختلاف نظر افراد عامی با فیلسوف ناواقع‌گرا، به دلیل تخصص فیلسوف، او به لحاظ معرفت‌شایسته‌تر محسوب می‌شود و مطابق چارچوب مصالحه‌گرایانه دیدگاه او حتی وزنی بیشتر از وزن فرد عامی دارد.

طبق اصل یکتایی، در ازای بدنه واحدی از دلایل، تنها یک شیوه موجه برای ارزیابی قرائن وجود دارد (رد حالت دوم اختلاف نظر معقول).

۵. به دلیل وجود قرائن مرتبه دوم، حاکی از وجود قرائن خصوصی برای دو طرف، داشتن قرائن خصوصی باعث موجه‌تر شدن دیدگاه فرد نسبت به طرف مقابل نمی‌شود (رد حالت سوم اختلاف نظر معقول).
۶. باور به عدم تخصص یا ارتکاب خطا توسط فرد مقابل نیز باید مبتنی بر دلیل باشد، این دلایل باید به اشتراک گذاشته شوند و طبق اصل یکتایی، در ازای بدنه واحدی از دلایل، تنها یک شیوه موجه برای ارزیابی تخصص یا ارتکاب خطا توسط طرفین وجود دارد (رد حالت چهارم اختلاف نظر معقول).
۷. (بر اساس ۱ تا ۶) در پرتو آگاهی از اختلاف نظر درباره واقع‌گرایی در مورد باورهای عرفی با همتمای معرفتی، تنها موضوع موجه تعلیق باور نسبت به گزاره مورد مناقشه است.

نتیجه ۱: در پرتو آگاهی از اختلاف نظر هم‌تایان معرفتی درباره باورهای عرفی، برای معقول بودن باید باور خود درباره موضوع مناقشه را تعلیق کرد.

به این ترتیب، می‌توان دید هرچند فلدمن موضوع مورد دفاع خود را شک‌گرایی محدود می‌داند، اما با کاربست استدلال او به حوزه باورهای عرفی، شک‌گرایی درباره باورهای عرفی نیز از آن نتیجه می‌شود. شک‌گرایی فراگیری که پیامد نامقبول این استدلال است محصول مفهوم مضیق و محدودی از عقلانیت است که فلدمن در اینجا پذیرفته است.

فلدمن در آثار بعدی خود و هنگامی که به مسئله اختلاف نظر بین فیلسوفان می‌پردازد، عقلانیت را گشوده‌تر در نظر می‌گیرد. در نتیجه، موضعی که درباره اختلاف نظر بین فیلسوفان در پیش می‌گیرد، با نتیجه فوق تفاوت بسیاری دارد. در حالی که او در مقاله «اختلاف نظرهای دینی» می‌گوید: «یک باور تنها زمانی معقول است که قرائن از آن به میزان کافی حمایت کنند» (Feldman, 2011, p. 145)، در اثر بعدی خود و در توضیح واکنش معقول به اختلاف نظر فلسفی، ارزش‌هایی فکری-معرفتی غیر از توجیه (مثل ترغیب فرد به ارائه استدلال و کاوش برای یافتن حقیقت) را معرفی می‌کند و به این ترتیب عقلانی بودن را فراتر از موجه بودن و اتکا بر قرائن می‌داند (Feldman and Conee, 2018, p. 85). پس اگر فیلسوفی متوجه اختلاف نظر خود با فیلسوف هم‌تایش شد و موضع فعلی‌اش را واجد فایده بیشتری برای تحقیق‌های بعدی دید، می‌تواند به نحو معقولی بر باور قبلی خود باقی بماند. پذیرش این مفهوم روادارانه از عقلانیت موجب می‌شود در مواردی، مثل اختلاف نظر درباره باورهای عرفی، فیلسوف بتواند با اتکا بر دلایلی غیر از قرائن، حفظ باور خود را عقلانی بداند و از شک‌گرایی نسبت به باورهای عرفی اجتناب کند. به نظر می‌رسد فلدمن به نوعی ناهم‌خوانی میان مفهوم اخیر و موسع عقلانیت و چارچوب

قرینه‌گرایانه مورد نظرش توجه داشته است. شاید به این دلیل، در تلاشی برای وفق دادن مفهوم اخیر عقلانیت با قرینه‌گرایی، او نقش ثبات رأی در پیشبرد تحقیق‌های بعدی فرد و ارزش معرفتی آن را متکی بر قرائن تجربی می‌داند. به عبارت دیگر، از دید او ما به این دلیل مجازیم ثبات رأی را معقول بدانیم که به طور تجربی می‌بینیم افرادی که به غم اختلاف‌نظر بر رأی خود باقی می‌مانند، پژوهش‌های معرفتی خود را بهتر پیش می‌برند (Feldman and Conee, 2018, p. 85). گویی این مشاهده تجربی پشتوانهٔ قرینه‌ای ما برای بسط مفهوم عقلانیت است.

اما به نظر نمی‌رسد این ارجاع به قرینه‌گرایی، دیدگاه فلدمن دربارهٔ اختلاف‌نظر را یکپارچه سازد. مسئله اصلی و آنچه باعث اختلاف دیدگاه فلدمن در آثار مختلفش شده تعریف ارزش‌های معرفتی است. آیا توجیه تنها ارزش معرفتی است؟ اگر غیر از توجیه ارزش‌های معرفتی دیگری وجود دارند، این ارزش‌ها شامل چه چیزهایی می‌شوند و نسبت آنها با توجیه چیست (نسبت به آن اولویت دارند یا نه)؟ از آنجا که این پرسش‌ها به مفهوم عام عقلانیت معرفتی بازمی‌گردند، نسبت به آموزه قرینه‌گرایی تقدم دارند و برای پاسخ به آنها نمی‌توان به قرینه‌گرایی متوسل شد. در واقع مواضع معرفتی مختلف (از جمله قرینه‌گرایی) بر مفهوم عام عقلانیت اتکا دارند و بر اساس آن تنظیم و اصلاح می‌شوند. بر این اساس، توسل ظاهری فلدمن به قرینه‌گرایی، در حل موضع دوگانه او نسبت به عقلانیت مفید نبوده و مسئله اصلی را دست‌نخورده باقی گذاشته است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

اختلاف‌نظر دینی پدیده‌ای جالب توجه برای متکلمان و فیلسوفان دین است. در عین حال که برخی اندیشمندان اختلاف‌نظر دینی را سازگار با معقولیت باور دینی یا حتی شاهدهی به نفع آن می‌دانند، برخی دیگر این پدیده را دلیلی برای شک‌گرایی نسبت به باورهای دینی می‌شمرند. نکته شایسته توجه این است که شک‌گرایی نسبت به باورهای دینی صرفاً عقیدهٔ باورمندان دینی را تهدید نمی‌کند، بلکه این موضع همچنین دیدگاه منکران دین را نیز زیر سؤال می‌برد. مطابق شک‌گرایی دینی، موضع مناسب نسبت به گزاره‌های دینی تعلیق باور است، یعنی به همان اندازه که تأیید گزاره‌های دینی نامعقول است، رد این گزاره‌ها نیز چنین است.

در این مقاله از میان مباحث مختلفی که به شک‌گرایی دینی مبتنی بر اختلاف‌نظر پرداخته‌اند، بر استدلال فیلسوف و معرفت‌شناس شهیر معاصر ریچارد فلدمن در مقاله «اختلاف‌نظرهای دینی معقول» متمرکز شدیم. در این مقاله فلدمن، با پذیرش چارچوبی قرینه‌گرایانه و مفهومی اکید از عقلانیت، تنها باوری را معقول می‌داند که قرائن از آن به میزان کافی حمایت کنند. او نشان می‌دهد که در پرتو آگاهی از

اختلاف‌نظر با همتای معرفتی، باور دینی فرد حمایت‌قرائن را از دست می‌دهد و باقی ماندن بر آن ناموجه و نامعقول است. به این ترتیب، بارد اختلاف‌نظر دینی معقول، او از نوعی شک‌گرایی محدود و متواضعانه دفاع می‌کند.

با بررسی آثار بعدی فلدمن درباره اختلاف‌نظر، دیدیم که او خود به نتایج بسیار متفاوتی درباره واکنش معقول به اختلاف‌نظر می‌رسد. او از تجویز حکمی کلی درباره واکنش عقلانی نسبت به اختلاف‌نظر اجتناب می‌کند و می‌پذیرد که در مواردی باقی ماندن بر دیدگاه خود واکنشی معقول است. آنچه در تحلیل‌های بعدی فلدمن موجب اخذ نتایج متفاوت می‌شود تفاوت رویکرد او نسبت به توجیه و رابطه آن با قرائن و عقلانیت است. توجه بیشتر به پیچیدگی‌های وضعیت اختلاف‌نظر معرفتی، و در نظر گرفتن ملاحظات اضافه‌تر باعث می‌شود فلدمن از تجویز صریح و قاطعی که پیش‌تر در مورد اختلاف‌نظر دینی داشت، عقب‌نشینی کند. فلدمن در آثار بعدی خود اولاً اضافه شدن قرائن جدید را مستلزم تغییر در درجه توجیه نمی‌داند و ثانیاً تغییر در درجه توجیه را مستلزم تغییر در باور فرد نمی‌داند. در نتیجه، او می‌پذیرد که در مواردی معقول است که فرد به رغم وجود آگاهی از اختلاف‌نظر با همتای معرفتی خود، باور قبلی خود را حفظ کند.

بی‌آنکه به بررسی جوانب دیگر دیدگاه فلدمن وارد شویم، تنها با مقایسه دو دیدگاه او درباره عقلانیت و اختلاف‌نظر، می‌توان دید مضیق بودن رویکرد اول به نتایج نامطلوبی مانند شک‌گرایی گسترده منتهی می‌شود. همچنین این رویکرد به نوعی خود-ناسازگاری نیز دچار است و تعلیق باور در مورد هر اختلاف‌نظر فلسفی بین همتایان (از جمله اختلاف‌نظر درباره اختلاف‌نظر دینی معقول) را نتیجه می‌دهد. این در حالی است که گشودگی عقلانیت در رویکرد دوم از برخی نتایج افراطی اجتناب می‌کند و اختلاف‌نظر معقول را در برخی موارد مجاز می‌شمرد. با این حال، جابجایی فلدمن از مفهوم مضیق عقلانیت (که ظاهراً سازگاری بیشتری با قرینه‌گرایی دارد) به مفهوم موسع، که به ادعایی متواضعانه‌تر در مورد واکنش معقول به اختلاف‌نظر منتهی شده است، با ابهامات مختلفی همراه است. پرسش‌های مختلفی درباره تعریف دقیق عقلانیت، رابطه توجیه و سایر ارزش‌های عقلانی، نسبت این مفهوم جدید از عقلانیت با قرینه‌گرایی و دلالت‌های دیدگاه جدید درباره اختلاف‌نظر دینی معقول وجود دارد که در آثار فعلی فلدمن پاسخی شفاف و قانع‌کننده به آن وجود ندارد.

■ تعارض منافع

■ نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

References

- Bergmann, M. (2015). Religious disagreement and rational demotion. In J. Kvanvig (Ed.), *Oxford studies in philosophy of religion* (Vol. 6, pp. 21-57). Oxford University Press.
- Bogardus, T. (2013). Disagreeing with the (religious) skeptic. *International Journal for Philosophy of Religion*, 74(1), 5–17. <https://doi.org/10.1007/s11153-012-9342-9>
- Cargile, J. (1969). The sorites paradox. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 20(3), 193-202.
- Christensen, D. (2007). Epistemology of disagreement: The good news. *The Philosophical Review*, 116(2), 187–218. <https://doi.org/10.1215/00318108-2006-035>
- Cottingham, J. (2018). Transcending science: Humane models of religious understanding. In F. Ellis (Ed.), *New models of religious understanding* (pp. 23-41). Oxford University Press.
- Elga, A. (2010). How to disagree about how to disagree. In R. Feldman & T. A. Warfield (Eds.), *Disagreement* (pp. 175–186). Oxford University Press.
- Feldman, R. (1988). Having evidence. In D. F. Austin (Ed.), *Philosophical analysis* (pp. 83-104). Kluwer Academic Publishers.
- Feldman, R. (2000). The ethics of belief. *Philosophy and Phenomenological Research*, 60(3), 667-695.
- Feldman, R. (2005a). Respecting the evidence. *Philosophical Perspectives*, 19(1), 95–119.
- Feldman, R. (2005b). Deep disagreement, rational resolutions, and critical thinking. *Informal Logic*, 25(1), 12-23.
- Feldman, R. (2006). Epistemological puzzles about disagreement. In S. C. Hetherington (Ed.), *Epistemology futures* (pp. 216-236). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2007). Reasonable religious disagreements. In L. Antony (Ed.), *Philosophers without God* (pp. 194–214). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2011). Reasonable religious disagreement. In A. Goldman & D. Whitcomb (Eds.), *Social epistemology: Essential readings* (pp. 137-157). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2014). Evidence of evidence is evidence. In J. Matheson & R. Vitz (Eds.), *The ethics of belief* (pp. 284-300). Oxford University Press.
- Feldman, R. (2022). Is there something special about religious disagreement? In M. Benton & J. Kvanvig (Eds.), *Religious disagreement and pluralism* (pp. 108-126). Oxford University Press.
- Feldman, R., & Conee, E. (1985). Evidentialism. *Philosophical Studies*, 48(1), 15-34.
- Feldman, R., & Conee, E. (2005). Some virtues of evidentialism. *Veritas – Revista de*

Filosofia da Pucrs, 50(4), 95-108.

- Feldman, R., & Conee, E. (2018). Between belief and disbelief. In K. McCain (Ed.), *Believing in accordance with evidence* (pp. 71-90). Springer.
- Kelly, T. (2011). Peer disagreement and higher order evidence. In A. Goldman & D. Whitcomb (Eds.), *Social epistemology: Essential readings* (pp. 183-217). Oxford University Press.
- Kelly, T. (2013). Disagreement and the burdens of judgment. In D. Christensen & J. Lackey (Eds.), *The epistemology of disagreement: New essays* (pp. 31-53). Oxford University Press.
- King, N. L. (2012). Disagreement: What's the problem? Or a good peer is hard to find. *Philosophy and Phenomenological Research*, 85(1), 249-272. <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2010.00441.x>
- King, N. L. (2016). Religious skepticism and higher-order evidence. In J. Kvanvig (Ed.), *Oxford studies in philosophy of religion* (Vol. 7, pp. 126-156). Oxford University Press.
- Kraft, J. (2010). Conflicting higher order and lower order evidences in the epistemology of disagreement about religion. *Forum Philosophicum*, 15(1), 69-89. <https://doi.org/10.35765/forphil.2010.1501.05>
- Lehrer, K. (2011). Evidentialism and the paradox of parity. In T. Dougherty (Ed.), *Evidentialism and its discontents* (pp. 55-68). Oxford University Press.
- Pittard, J. (2014). Conciliationism and religious disagreement. In M. Bergmann & P. Kain (Eds.), *Challenges to moral and religious belief: Disagreement and evolution* (pp. 80-97). Oxford University Press.
- Reining, S. (2016). Peerhood in religious deep disagreement. *Religious Studies*, 52(3), 403-419. <https://doi.org/10.1017/S0034412515000463>
- Schellenberg, J. L. (2007). *The wisdom to doubt: A justification of religious skepticism*. Cornell University Press.
- Unger, P. (1980). The problem of the many. *Midwest Studies in Philosophy*, 5(1), 411-468. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.1980.tb00416.x>
- Van Inwagen, P. (1990). *Material beings*. Cornell University Press.
- Van Inwagen, P. (1996). It is wrong, always, everywhere, and for anyone, to believe anything, upon insufficient evidence. In J. Jordan & D. Howard-Snyder (Eds.), *Faith, freedom, and rationality* (pp. 137-154). Rowman and Littlefield.
- Wedgwood, R. (2007). *The nature of normativity*. Oxford University Press.